

अध्याय—15

श्रीभगवानुवाच:— ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ 15/1

ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अश्वत्थम् प्राहुः अव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यः तम् वेद स वेदवित् ॥

Sri Bhagavaan said: Oordhvamoolamadhah shaakhamashvattham praahuravyayam;

Chandaamsi yasya parnaani yastam veda sa vedavit.

Oordhvamoolam adhadshaakham ashvattham praahuh avyayam;

Chandaamsi yasya parnaani yah tam veda sa vedavit.

ऊर्ध्वमूलं (मनुष्य सृष्टि के बीजरूप प्रजापिता ब्रह्मा से उत्पन्न ब्राह्मण धर्म की) ऊपर जाने वाली जड़ों वाले), अधःशाखम् {अधोमुखी ब्रह्मा की} (पतनोन्मुखी अनेकानेक धर्मों की शाखाओं वाले) {तथा} छन्दांसि (वेदादि) यस्य (जिसके) पर्णानि (पत्ते हैं), {ऐसे} अश्वत्थं {चिरकाल तक स्थित रहने वाले सृष्टि रूपी} (अश्वत्थ वृक्ष को) {ऋषियों ने} अव्ययं (अविनाशी) प्राहुः (बताया है)। यः (जो) तं (उसे) वेद (जानता है), सः (वह) वेदवित् (वेदों का ज्ञाता है)।

Oordhvamoolam (The {tree} whose roots {in the form of Brahmin religion, arising from *Prajapita Brahma*, the seed form of the human world} go upwards), *adhadshaakham* (whose braches in the form of various religions {arising from the downward facing *Brahma*} go downward) {and} *yasya parnaani chandaamsi* (whose leaves are scriptures), *ashvattham* ({such an eternally existing, world-like} Banyan tree) *praahuh* (has been described) {by sages} *avyayam* (as imperishable). *Yah* (He who) *veda tam* (knows it), *sa vedavit* (he is a knower of *Vedas*/scriptures).

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ 15/2

अधः च ऊर्ध्वम् प्रसृताः तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधः च मूलानि अनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥

Adhashcordhvam prasritaastasya shaakhaah gunapravridhaa vishayapravaalaah;

Adhashca moolaanyanusantataani karmaanubandheeni manushyaloke.

Adhad ca urdhvam prasritaah tasya shaakhaah gunapravridhaa vishayapravaalaah;

Adhad ca moolaani anusantataani karmaanubandheeni manushyaloke.

तस्य (उस {सृष्टि वृक्ष} की) गुणप्रवृद्धाः ({सत्व, रज, तम}—तीनों गुणों द्वारा क्रमशः बढ़ने वाली) {और} विषयप्रवालाः (विषय विकार रूपी विधर्मी टहनियों या अंकुरों वाली) शाखाः (शाखाएँ) अधः (नीचे) {साकार मनुष्य लोक में} च (तथा) ऊर्ध्वं (ऊपर) {स्वर्गलोक में} प्रसृताः (फैली हुई हैं); च (किंतु) कर्मानुबन्धीनि (कर्मों को बाँधने वाली) मूलानि (वैराइटी धर्म रूपी जड़ें) अधः (नीचे) मनुष्यलोके (मनुष्यलोक में) अनुसन्ततानि (फैली हुई हैं)।

Prasritaah (Spread) *adhad* (below {in the corporeal human world}) *ca* (and) *urdhvam* (above {in the heaven}) *shaakhaah* (are the branches) *tasya* (of that {World-Tree}) *gunapravridhaa* (which are nourished by the three qualities- {of goodness, passion, ignorance} respectively) {and} *vishayapravaalaah* (have buds or twigs in the form of vicious opposite religions); *ca* (but)

moolaani (its roots in the form of varied religions), *karmaanubandheeni* (which bind to actions), *anusantataani* (are spread) *adhah* (below) *manushyaloke* (in the human world).

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ 15/3

न रूपम् अस्य इह तथा उपलभ्यते न अन्तः न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थम् एनम् सुविरूढमूलम् असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥

Na roopamasyeha tathopalabhyate naanto na caadirna ca sampratishthaa;

Ashvatthamenam suviroodhamoolamasangashastrena dridhena chittvaa.

Na roopam asya iha tathaa upalabhyate na antah na ca aadih na ca sampratishthaa;

Ashvattham enam suviroodhamoolam asangashastrena dridhena chittvaa.

अस्य (इस [सृष्टि वृक्ष] का) तथा (वैसा) रूपं (रूप) इह (इस [दुनिया] में) न उपलभ्यते (उपलब्ध नहीं होता) च (और) न आदिः (न आदि), न सम्प्रतिष्ठा (न मध्य) च (और) न अंतः (न अन्त) {ही दिखाई देता है} । सुविरूढमूलं (खूब पक्की [ब्राह्मण धर्म रूपी] जड़ों वाले) एनं (इस) अश्वत्थं (अश्वत्थ को) असङ्गशस्त्रेण दृढेन (अनासक्ति रूपी मजबूत शस्त्र से) छित्त्वा (काटकर),

Tathaa roopam (Such an appearance) *asya* (of this {World-tree}) *na upalabhyate* (does not exist) *iha* (in this {world}) *ca* (and) *na aadih* (neither its beginning), *na sampratishthaa* (nor middle), *na antah* (nor even its end) {can be seen}. *Chittvaa* (By cutting down) *enam Ashvattham* (this Banyan {tree}) *suviroodhamoolam* (having very strong roots {in the form of Brahmin religion}) *asangashastrena dridhena* (with the strong weapon of detachment),

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ 15/4

ततः पदम् तत् परिमार्गितव्यम् यस्मिन् गताः न निवर्तन्ति भूयः ।

तम् एव च आद्यम् पुरुषम् प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥

Tatah padam tatparimaargitavyam yasmingataa na nivartanti bhooyah;

Tameva caadyam purusham prapadye yatah pravrittih prasrita puraanee.

Tatah padam tat parimaargitavyam yasmin gataah na nivartanti bhooyah;

Tam eva ca aadyam purusham prapadye yatah pravrittih prasrita puraanee.

ततः {सङ्गमयुगी ब्राह्मण धर्म के} (उस {लोक} से) तत् (उस) पदं (परम् पद {विष्णुलोक} को) परिमार्गितव्यं (खोजना चाहिए अर्थात् जानना चाहिए), यस्मिन् (जिसमें) गताः (गए हुए) भूयः (पुनः) न निवर्तन्ति {इस दुःखी संसार में} (नहीं लौटते) च (और) तमेव (उसी) आद्यं (आदि) पुरुषं (पुरुष {शिव} के) {साकार रूप-आदिदेव अर्धनारीश्वर महादेव की} प्रपद्ये (शरण लेना चाहिए), यतः (जिससे) {इस सृष्टि वृक्ष की} पुराणी (पुरानी) {आदि सनातन देवी-देवता धर्म की} प्रवृत्तिः (प्रक्रिया) प्रसृता (प्रसारित हुई है) ।

Tatah (From that {abode of Confluence-Aged Brahmin religion}), *parimaargitavyam* (one should search or seek for) *tat* (that) *padam* (supreme status/ destination {the abode of Vishnu}), *yasmin gataah* (having attained which), *na nivartanti* (one does not return {to this sorrowful world}) *bhooyah* (again) *ca* (and) *prapadye* (one should take refuge/shelter) *tam eva* (in that very) *aadyam* (Primeval) *purusham* (Being/Person {Shiv's corporeal form, the first deity i.e.

half-man half-woman or the lord of deities}), *yatah* (from whom) *prasrita* (streamed forth) {this World-Tree's} *puraanee* (primeval) *pravrittih* (activity) {of foremost ancient Deity religion}.

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ 15/5
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः गच्छन्ति अमूढाः पदम् अव्ययम् तत् ॥

Nirmaanamohaa jitasangadoshaa adhyaatmanityaa vinivrittakaamaah;
Dvandvairvimuktaah sukhadukhasangyairgacchantyamoodhaah padamavyayam tat.
Nirmaanamohaa jitasangadoshaa adhyaatmanityaa vinivrittakaamaah;
Dvandvaih vimuktaah sukhadukhasangyaih gacchanti amoodhaah padam avyayam tat.

निर्मानमोहाः (मान और मोह से रहित), जितसङ्गदोषाः (आसक्ति रूपी दोष को जीतने वाले), अध्यात्मनित्याः (सदा ईश्वरीय ज्ञान में लगे रहने वाले), विनिवृत्तकामाः (सांसारिक) कामनाओं से विशेषतः निवृत्त हुए) {और} सुखदुःखसंज्ञैः (सुख-दुःख नामक) द्वन्द्वैः (द्वन्द्वों से) विमुक्ताः (मुक्त हुए) अमूढाः (मोहरहित ज्ञानी) तत् (उस) अव्ययं (अविनाशी) पदं (पद {स्वर्णिमयुगी विष्णुलोक} को) गच्छन्ति (पाते हैं)।

Nirmaanamohaa (Those who are freed from pride and delusion), *jitasangadoshaa* (have conquered the evil of attachment), *adhyaatmanityaa* (constantly engaged in the Godly knowledge), *vinivrittakaamaah* (disassociated especially from the {worldly} desires) {and} *vimuktaah* (freed from) *dvandvaih* (the dualities) *sukhadukhasangyaih* (named joy and grief) – *amoodhaah* (such emancipated knowledgeable ones) *gacchanti* (attain) *tat* (that) *avyayam* (imperishable) *padam* (status/destination {Golden Aged abode of Vishnu}).

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ 15/6

न तत् भासयते सूर्यः न शशाङ्कः न पावकः । यत् गत्वा न निवर्तन्ते तत् धाम परमम् मम ॥

Na tadbhaasayate sooryo na shashaangko na paavakah;
Yadgatvaa na nivartante taddhaama paramam mama.
Na tat bhaasayate sooryo na shashaankah na paavakah;
Yat gatvaa na nivartante tat dhaama paramam mama.

तत् (उस {परमपद} को) न सूर्यो (न सूर्य), न शशाङ्को (न चन्द्रमा) {और} न पावकः (न अग्नि) भासयते (प्रकाशित करती है)। यत् (जिस {धाम} को) गत्वा (जाकर) न निवर्तन्ते {दुःखी संसार में} (वापस नहीं लौटते), तत् (वह) मम (मेरा) परमं धाम (परमधाम है)।

Na sooryo (Neither the sun), *na shashaankah* (nor the moon), *na paavakah* (nor fire) *bhaasayate* (illumine) *tat* (that {supreme status/ destination}). {The abode} *yat gatvaa* (having reached which), *na nivartante* (one does not return {to this sorrowful world}), *tat* (that) *mama* (is my) *paramam dhaama* (Supreme Abode).

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ 15/7

मम एव अंशः जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।।

Mamaivaansho jeevaloke jeevabhootah sanaatanah;

Manahshashthaaneendriyaani prakritisthaani karshati.

Mama eva anshah jeevaloke jeevabhootah sanaatanah;

Manah shashthaani indriyaani prakritisthaani karshati.

जीवलोके (सृष्टि में) जीवभूतः (प्राणियों द्वारा उत्पन्न हुआ) ममैव (मेरा ही) सनातनः (नित्य) अंशः {योगबल रूपी} (अंश) प्रकृतिस्थानि (प्रकृति में रहने वाली) मनःषष्ठानि (मन सहित छः) इन्द्रियाणि ({ज्ञान}इन्द्रियों को) कर्षति (खींचता है) ।

Jeevabhootah (Produced by living beings) *jeevaloke* (in the world), *mama eva* (it is only/indeed My) *sanaatanah* (ever-lasting) *anshah* (fragment {in the form of power of remembrance}), *karshati* (that/which attracts/ pulls) *manah shashthaani idriyaani* (the six senses {of knowledge} including the mind) *prakritisthaani* (abiding/situated in the Nature).

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ 15/8

शरीरम् यत् अवाप्नोति यत् च अपि उत्क्रामति ईश्वरः ।

गृहीत्वा एतानि संयाति वायुः गन्धान् इव आशयात् ।।

Shareeram yadavaapnoti yaccaapyutkraamateeshvarah;

Griheetvaitaani sanyaati vaayurgandhaanivaashayaat.

Shareeram yat avaapnoti yat ca api utkraamati eeshvarah;

Griheetvaa etaani samyaati vaayuh gandhaan iva aashayaat.

यत् (जब) ईश्वरः (इन्द्रियादि समूह का मालिक—आत्मा) {एक शरीर से} उत्क्रामति (बाहर निकलता है) च (और) यत् (जब) शरीरं (दूसरे शरीर को) अवाप्नोति (धारण करता है) {तब}, इव (जैसे) वायुः (हवा) आशयात् (फूलों के स्थान से) गन्धान् (सुगन्धियों को) {ले जाती है, वैसे ही आत्मा} एतानि (इन {सूक्ष्म इन्द्रियों} को) गृहीत्वा (लेकर) संयाति (जाता है) ।

Yat (When) *eeshvarah* (the soul, who is the lord of the group of senses), *utkraamati* (leaves {one body} *ca* (and) *yat* (when) *avaapnoti* (it enters/ acquires) *shareeram* (another body), {then} *iva* (just as) *vaayuh* (the air/wind) {takes} *gandhaan* (fragrance) *aashayaat* (from the place of flowers), {similarly the soul} *griheetvaa* (takes along with it) *etaani* (these {subtle senses}) *samyaati* (when it goes).

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ 15/9

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् एव च । अधिष्ठाय मनः च अयम् विषयान् उपसेवते ।।

Shrotram cakshuh sparshanam ca rasanam ghraanameva ca;

Adhishthaaya manashcaayam vishayaanupasevate.

Shrotram cakshuh sparshanam ca rasanam ghraanam eva ca;

Adhishthaaya manah ca ayam vishayaan upasevate.

अयं (यह {आत्मा}) श्रोत्रं (कान), चक्षुः (आँख), स्पर्शनं (त्वचा), रसनं (जिह्वा) च (और) घ्राणं (नासिका) च एव (तथा) मनः (मन का) अधिष्ठाय (आधार लेकर) विषयान् (विषयों का) उपसेवते (सेवन करता है)। {आत्मा अभोक्ता नहीं है।}

Ayam (This {soul}) *adhishthaaya* (takes the basis of) *shrotram* (ears), *cakshuh* (eyes), *sparshanam* (skin), *rasanam* (tongue) *ca* (and) *ghraanam* (nose) *ca eva* (and) *manah* (mind) *upasevate* (to enjoy) *vishayaan* (the objects of senses/ sense objects). {Soul is not non-enjoyer.}

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ 15/10

उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुणान्वितम् ।

विमूढा न अनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

Utkraamantam sthitam vaapi bhunjaanam vaa gunaanvitam;

Vimoodhaa naanupashyanti pashyanti gyaanacakshushah.

Utkraamantam sthitam vaa api bhunjaanam vaa gunaanvitam;

Vimoodhaa na anupashyanti pashyanti gyaana cakshushah.

उत्क्रामन्तं (शरीर छोड़ते हुए) वा (अथवा) स्थितं (उसमें रहते हुए) वा (अथवा) भुञ्जानं (उपभोग करते हुए) गुणान्वितं (जड़ प्रकृति के गुणों से युक्त होने वाले) {आत्मा को} ज्ञानचक्षुषः (ज्ञान नेत्र वाले ज्ञानीजन) पश्यन्ति (देखते हैं), विमूढा (मूढ़जन) न अनुपश्यन्ति (नहीं देख पाते)।

{आत्मा निर्लेप और अभोक्ता नहीं है।}

Utkraamantam (While leaving the body) *vaa* (or) *sthitam* (while living in it) *vaa* (or) *bhunjaanam* (while enjoying through it), {the soul} *gunaanvitam* (that combines with the three qualities of insentient Nature), *pashyanti* (is seen) *gyaana cakshushah* (by the knowledgeable ones having the eye of knowledge) {whereas} *vimoodhaa* (the ignorant/foolish) *na anupashyanti* (cannot behold it).

{Soul is neither unaffected, nor non-enjoyer.}

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ 15/11

यतन्तः योगिनः च एनम् पश्यन्ति आत्मनि अवस्थितम् ।

यतन्तः अपि अकृतात्मानः न एनम् पश्यन्ति अचेतसः ॥

Yatanto yoginashcainam pashyantyaatmanyavasthitam;

Yatanto'pyakritaatmaano nainam pashyantyaacetasaah.

Yatantah yoginah ca enam pashyanti atmani avasthitam;

Yatantah api akritaatmaanah na enam pashyanti acetasaah.

यतंतो ({{ज्योतिर्बिन्दु आत्मा की याद का}} यत्न करते हुए) योगिनः (योगीजन) एनं (इस {आत्मा} को) आत्मनि (अपने में) अवस्थितं (स्थित हुआ) पश्यन्ति (देखते हैं); च (किंतु) अकृतात्मानः (अपने को वश में न करने वाले) अचेतसः (बुद्ध लोग) यतन्तः (यत्न करते हुए) अपि (भी) एनं (इस {आत्मा} को) न पश्यन्ति (नहीं देख पाते)।

Yoginah (The *yogis*) *yatantah* (who practice/ while practicing {the remembrance of the point of light, soul}), *pashyanti* (behold) *enam* (it {the soul}) *avasthitam* (situated) *atmani* (within themselves); *ca* (but) *acetasaah* (the foolish/ unintelligent people) *akritaatmaanah* (who do not

restrain themselves), *na pashyanti* (are unable to behold) *enam* (it {the soul}) *yatantah api* (even upon trying).

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ 15/12

यत् आदित्यगतम् तेजः जगत् भासयते अखिलम् ।

यत् चन्द्रमसि यत् च अग्नौ तत् तेजः विद्धि मामकम् ॥

Yadaadityagatam tejo jagad bhaasayate'khilam;

Yaccandramasi yaccaagnau tattejo viddhi maamakam.

Yat aadityagatam tejah jagat bhaasayate akhilam;

Yat candramasi yat ca agnau tat tejah viddhi maamakam.

यत् (जो) आदित्यगतं (सूर्य का) तेजः (तेज) अखिलं (सम्पूर्ण) जगत् (जगत् को) भासयते (प्रकाशित करता है) च (तथा) चन्द्रमसि (चन्द्रमा) {और} अग्नौ (अग्नि में) यत् (जो) {तेज है}, तत् (वह) तेजः ({योगबल रूपी} तेज) मामकं विद्धि (मेरा जान) । {परमात्मा का योगबल रूपी तेज सर्वव्यापी है, न कि परमात्मा!}

Tejah (The radiance) *aadityagatam* (of the sun) *yat* (that) *bhaasyate* (illuminates) *akhilam* (the entire) *jagat* (world) *ca* (and) *yat* (that {radiance}) *candramasi* (in the moon) {and} *agnau* (in the fire), *viddhi* (know) *tat* (that) *tejah* (radiance {in the form of power of remembrance}) *maamakam* (to be mine).

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ 15/13

गाम् आविश्य च भूतानि धारयामि अहम् ओजसा ।

पुष्णामि च ओषधीः सर्वाः सोमः भूत्वा रसात्मकः ॥

Gaamaavishya ca bhootaani dhaarayaamyahamojasaa;

Pushnaami caushadheeh sarvaah somo bhootvaa rasaatmakah.

Gaam aavishya ca bhootaani dhaarayaami aham ojasaa;

Pushnaami ca aushadheeh sarvaah somah bhootvaa rasaatmakah.

च (और) अहं (मैं) {कल्पान्तकाल में} गां (पृथ्वी पर) आविश्य (प्रवेश करके) भूतानि (प्राणियों को) ओजसा (योगबल द्वारा) धारयामि (पोषण करता हूँ) च (और) रसात्मकः (ज्ञानरस स्वरूप) सोमः (सोमरस) भूत्वा (होकर) सर्वाः (सब) ओषधीः (औषधियों को) पुष्णामि (पुष्ट करता हूँ) ।

Ca (And) {at the end of the *Kalpa/Cycle*} *aavishya* (by entering) *gaam* (upon/to the earth), *aham* (I) *ojasaa* (in the form of the power of *yog/remembrance*), *dhaarayaami* (nourish) *bhootaani* (all living beings) *ca* (and) *bhootvaa* (in the form of) *somah rasaatmakah* (nectar-like juice of knowledge), *pushnaami* (nurture) *sarvaah* (all) *aushadheeh* (medicinal plants/herbs).

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ 15/14

अहम् वैश्वानरः भूत्वा प्राणिनाम् देहम् आश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचामि अन्नम् चतुर्विधम् ॥

Aham vaishvaanaro bhootvaa praaninaam dehamaashritah;

Praanaapaanasamaayuktah pacaamyannam caturvidham.

*Aham vaishvaanarah bhootvaa praaninaam deham aashritah;
Praanaapaanasamaayuktah pacaami annam caturvidham.*

अहं (मैं) [ही योगबल रूप में] वैश्वानरः (जठराग्नि) भूत्वा (होकर) प्राणिनां (प्राणियों की) देहं (देह के) आश्रितः (आश्रित हुआ) चतुर्विधं (चार प्रकार के—चिर्व्य, भोज्य, लेह्य, चोष्य) अन्नं (अन्न को) प्राणापानसमायुक्तः (अंदर आने और बाहर जाने वाले 'प्राण-अपान' नामक श्वास से मिलकर) पचामि (पचाता हूँ)।

Aham (I {alone, in the form of power of remembrance}), *bhootvaa* (by becoming) *vaishvaanarah* (the digestive fire/ fire of digestion), *aashritah* (by taking the basis of/ depending upon) *praaninaam deham* (living beings' body), *pacaami* (digest) *caturvidham* (the four kinds) *annam* (of foods) *praana apaana samaayuktah* (by combining with breaths called 'exhalation-inhalation').

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ 15/15

सर्वस्य च अहम् हृदि संनिविष्टः मत्तः स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम् च ।

वेदैः च सर्वैः अहम् एव वेद्यः वेदान्तकृत् वेदवित् एव च अहम् ॥

Sarvasya caaham hridi sannivishtho mattah smritirgyaanamapohanam ca;

Vedaisha sarvairahameva vedyo vedaantakridvedavideva caaham.

Sarvasya ca aham hridi sannivishtah mattah smritih gyaanam apohanam ca;

Vedaih ca sarvaih aham eva vedyah vedaantakrit vedavid eva ca aham.

{कल्पांतकाल में} अहं (मैं) सर्वस्य (सबके) हृदि (मन में) सन्निविष्टः (स्मृति रूप में निवास करता हूँ) च (और) मत्तः (मेरे से) स्मृतिः (ईश्वरीय स्मृति अर्थात् योग) च (और) ज्ञानं ({सच्चा} ज्ञान) च (तथा) अपोहनं (उनका लोप {भी} होता है)। {कल्पांत में} अहं (मैं) एव (ही) सर्वैः (सब) वेदैः (वेदों द्वारा) वेद्यः (जानने योग्य हूँ) च (और) वेदान्तकृत् (वेदों का अंत करने वाला) च (तथा) वेदवित् (वेदों का जानकार) एव (भी) अहम् (मैं हूँ)।

{At the end of the *Kalpa*/Cycle} *Aham* (I), *sannivishtah* (in the form of remembrance, dwell) *sarvasya* (in everyone's) *hridi* (mind) *ca* (and) *mattah* (from Me) *smritih* (come Godly remembrance i.e. *Yog*) *ca* (and) *gyaanam* ({true} knowledge) *ca* (and) *apohanam* (their unawareness/ absence {as well}). {At the end of the *Kalpa*/Cycle} *aham eva* (I alone am) *vedyah* (worth being known) *vedaih* (through the *Vedas*) *ca* (and) *vedaantakrit* (the one who ends the *Vedas*) *ca* (and) *eva* (also) *aham* (I) *vedavid* (am the knower of *Vedas*).

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ 15/16

द्वौ इमौ पुरुषौ लोके क्षरः च अक्षरः एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थः अक्षरः उच्यते ॥

Dvaavimau purushau loka ksharashcaakshara eva ca;

Ksharah sarvaani bhootaani kootastho'kshara ucyate.

Dvau imau purushau loka ksharah ca aksharah eva ca;

Ksharah sarvaani bhootaani kootasthah aksharah ucyate.

लोके (लोक में) इमौ (ये) द्वौ (दो) एव (ही) पुरुषौ (पुरुष हैं)—क्षरः (नाशवान्) च (और) अक्षर (अविनाशी) । सर्वाणि (सब) भूतानि (प्राकृतिक भूत) क्षरः (नाशवान् है) च (और) कूटस्थः (परमधाम रूपी ऊँचे शिखर पर रहने वाली) अक्षरः (अविनाशी—[आत्मा]) उच्यते (कही जाती है);

Imau (These are) *eva* (the only) *dvau* (two) {kinds of} *purushau* (*Purusha*/people) *loke* (in the world) – *ksharah* (perishable) *ca* (and) *aksharah* (imperishable). *Sarvaani* (All) *bhootaani* (beings in the realm of Nature) *ksharah* (are perishable) *ca* (and) *kootasthah* (the one who dwells on the hilltop-like Supreme Abode) *ucyate* (is called) *aksharah* (the imperishable - {soul}).

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ 15/17

उत्तमः पुरुषः तु अन्यः परमात्मा इति उदाहृतः ।

यः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति अव्ययः ईश्वरः ॥

Uttamah purushastvanyah paramaatmetyudaahritah;

Yo lokatrayamaavishya bibhartavyaya eeshvarah.

Uttamah purushah tu anyah paramaatmaa iti udaahritah;

Yah lokatrayam aavishya bibharti avyaya eeshvarah.

तु (किंतु) अन्यः (इन दोनों से भिन्न) उत्तमः (सर्वोत्तम) पुरुषः (आत्मा) परमात्मा (हीरो पार्टधारी} परमात्मा) इति (इस प्रकार) उदाहृतः (कहा जाता है), यः (जो) अव्ययः (क्षयरहित) ईश्वरः (ईश्वर) {योगशक्ति द्वारा} लोकत्रयं (तीनों लोकों को) आविश्य (अधिकार में लेकर) बिभर्ति (धारण करता है); ❀ {मैं तो सिर्फ ब्रह्माण्ड का मालिक हूँ। तुम तो त्रिलोकीनाथ बनते हो। मु.....}

Tu (But) *anyah* (apart from these two / both of them), *uttamah* (there is yet another highest) *purushah* (soul) *iti udaahritah* (thus known as) *paramaatmaa* (the {*hero-actor*} Supreme Soul); *yah* (that) *avyayah* (imperishable) *eeshvarah* (Lord) {through the power of yog/remembrance} *aavishya* (encompasses) *bibharti* (and sustains) *lokatrayam* (all the three worlds/abodes);

❀ {I am verily the master/Lord of the Supreme Abode alone. But you become the master/Lord of the three worlds/abodes. Mu.....}

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ 15/18

यस्मात् क्षरम् अतीतः अहम् अक्षरात् अपि च उत्तमः ।

अतः अस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

Yasmaatksharamateeto'hamaksharaadapi cottamah;

Ato'smi loke vede ca prathitah purushottamah.

Yasmaat ksharam ateetah aham aksharaat api ca uttamah;

Atah asmi loke vede ca prathitah purushottamah.

यस्मात् (जिस {परमपार्टधारी परमात्मा} से) अहं (मैं) क्षरं (विनाशी क्षर) अतीतः (परे हूँ) च (और) अक्षरात् (मानवीय सृष्टि के बीजरूप आदि अविनाशी आत्मा से) अपि (भी) उत्तमः (उत्तम हूँ) । अतः (इसलिए) {इस} लोके (संसार में) च (और) वेदे (वेद में) पुरुषोत्तमः (पुरुषों में उत्तम) प्रथितः (कहा गया) अस्मि (हूँ) ।

Aham (I), *ksharam* (the perishable exhaustible /fallible one), *ateetah* (am beyond) *yasmaat* (that {Supreme-Actor Supreme Soul}) *ca* (and) *api uttamah* (even superior to) *aksharaat* (the human

world's seed-form Primeval imperishable soul). *Atah* (Therefore) *loke* (in {this} world) *ca* (as well as) *vede* (in the *Vedas*/scriptures), *asmi* (I am) *prathitah* (said to be) *purushottamah* (Supreme among men).

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ 15/19

यः माम् एवम् असम्मूढः जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्ववित् भजति माम् सर्वभावेन भारत ॥

Yo maamevamasammoodho jaanaati purushottamam;

Sa sarvavidbhajati maam sarvabhaavena bhaarata.

Yah maam evam asamoodhah jaanaati purushottamam;

Sa sarvavit bhajati maam sarvabhaavena bhaarata.

भारत (हे भारत)! यः (जो) असम्मूढः (ज्ञानी) मां (मुझको) एवं (इस प्रकार) पुरुषोत्तमं (सब आत्माओं में श्रेष्ठ) {ज्योतिर्लिंग शिव को} जानाति (समझता है), सः (वह) सर्ववित् (सब कुछ जानने वाला) मां (मुझे) सर्वभावेन (समग्र भाव से) {सर्व संबंधों से} भजति (याद करता है)।

Bhaarata (O *Bharata*)! *Asammoodhah yah* (The knowledgeable one who), *evam* (in this way), *jaanaati* (understands) *maam* (Me) *purushottamam* {*Jyotirling Shiv-Shankar*} (as supreme/highest among all souls), *sah sarvavit* (he, knowing all / the knower of everything/all), *bhajati* (remembers) *maam* (Me) *sarvabhaavena* (whole heartedly / with his whole being) {through all relations}.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ 15/20

इति गुह्यतमम् शास्त्रम् इदम् उक्तम् मया अनघ ।

एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यः च भारत ॥

Iti guhyatamam shaastramidamuktam mayaa'nagha;

Etadbuddhva buddhimaanasyaatkritakrityashca bhaarata.

Iti guhyatamam shaastram idam uktam mayaa anagha;

Etat buddhva buddhimaan syaat kritakritya ca bhaarata.

अनघ (हे निष्पाप)! इति (इस तरह) इदं (यह) गुह्यतमम् (रहस्यपूर्ण) शास्त्रं (आदेश अर्थात् श्रीमत) मया (मैंने) उक्तम् {तुम्हें} (बताई है)। भारत (हे भारत)! एतत् (इसे) बुद्ध्वा (जानकर) {मनुष्य} बुद्धिमान् (समझदार) च (और) कृतकृत्यः (सफलमनोरथ) स्यात् (बन जाता है)।

Anagha (O sinless one)! *Iti* (In this way) *mayaa* (I have) *uktam* (told {you}) *idam* (this) *guhyatamam* (secret) *shaastram* (commandment i.e. the most elevated intellect). *Bhaarata* (O *Bharata*)! *Buddhva* (Knowing) *etat* (this), {a person} *syaat* (becomes) *buddhimaan* (wise) *ca* (and) *kritakritya* (succeed in / accomplishes all endeavors).